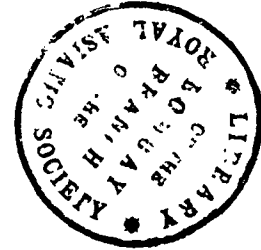

1056

॥अथप्रायश्चिन्कुतूहलेप्रतिनिधिप्रक॥
॥पत्र२४॥

प्रा.कु.प्रतिनि. धं२

१

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीशमीशमजंविष्टुंजिष्टुमच्युतमच्ययं॥ स्मरतो न्या
स्य नासीतिमाद्यं पुरुषं नमः॥ १॥ यस्य स्मरणमात्रेण तूत्तराग्निगिवाग्निना॥
न श्यत्यखिलपापैश्चस्तमनेतमुपास्महे॥ २॥ अथ श्वेतुग्य कृतकर्मणां पुरु
षाधिकारत्वात्तस्य च भ्रांतिप्रमादयुक्तत्वेन अकरणा न्यथा कर्माभ्यां कर्म ५
णो वै गुण्यापत्तेः कथमपि फलानुदयशंक्या ननुष्ठानरूपा प्रामाण्यप्रस
क्तो प्रायश्चित्तं निरूप्यते॥ तदाहुः प्रायो विनाशपर्यायः स चाप्यकरणाद्धवे
त्॥ अन्यथा करणा द्वापितत्संधाचिन्तमुच्यत इति॥ अकरणा न्यथा कर १

णाभ्यामुपक्षीणस्य प्रधानपूर्वस्य प्रायश्चित्तेन पुनः स्वकार्यजननयोग्यता भव
तीत्यर्थः॥ तच्च स्वरूपज्ञानं विना न भवतीति तत्स्वरूपं निरूप्यते॥ कर्मद्विविधं
लौकिकं वैदिकं च वैदिकमपि त्रिविधं प्रवृत्तिरूपं निवृत्तिरूपं उभयं चेति॥ प्र
वृत्तिरूपमपि त्रिविधं॥ क्रत्यर्थं पुरुषार्थं अनुभयार्थं चेति॥ अनुभयार्थं आ
धानाध्ययनादि॥ पुनरपि वैदिकं द्विविधं॥ गुणकर्म प्रधानकर्म अथ कर्मा
परपर्यायं क्रत्यर्थमपि द्विविधं॥ आरादुपकारकं॥ सन्निपत्योपकारकं
चेति तत्राद्यमदृष्टार्थमेव॥ यथा प्रयाजाः॥ सन्निपत्योपकारकं त्रिविधं॥ दृ

प्रा. कु. प्रति.

२

दार्घ्यमदृष्टार्घ्यमुभयार्घ्ये चेति ॥ तच्चाश्रयी कर्मस्य दृष्टार्घ्यमपि द्विविधं ॥ भा
व्यपयोगसंस्कारार्घ्यं ॥ उभयसंस्कारार्घ्ये चेति ॥ तत्राद्यद्वयं प्रत्येकं द्विविधं ॥ द्रव्य
संस्कारकं देवतासंस्कारं चेति ॥ तत्र दृष्टार्घ्यं भाव्यपयोगद्रव्यसंस्कारार्घ्यं सन्नि
पत्योपकारकं द्विविधं ॥ साक्षादिनियुक्तसंस्कारार्घ्यं ॥ साक्षादिनियुक्तस्य उप
कारकं तत्संस्कारार्घ्यं चेति ॥ तत्राद्यं त्री हिनवहंतीति ॥ द्वितीयं वत्समालम्भ
तेति ॥ भूतोपयोगद्रव्यसंस्कारार्घ्यं सन्निपत्योपकारकप्रतिपत्तिः
सात्रिविधा ॥ प्रधानोत्तरकालात्पूर्वकालात् ॥ तत्समकालाच्च तत्राद्यं यथा ॥ २

चाव्यालेकद्विविधाणां प्रास्यतीति ॥ द्वितीयं यथाशक्त्यविध्यतिलोहितं निरस्य
तीति ॥ प्रधानसमकाला यथा ॥ ॥ आग्नेयचोदनमाविहिते यागे च तुरवत्तं जुहोती
ति होमरूपा प्रतिपत्तिः होमोदिवषट्तेजुहोतीति विधानात् वषट्कारोच्चारणे
निरक्षणे ध्वर्युणा कर्तव्यं स्तस्मिन्नेव क्षणे यागस्य स्मरणार्थं नवषट्कारेण
स्मरि तो यागो यजमानेनानुष्ठेयः ॥ भूतभाव्युपयोगो भयदेवतासंस्का
रस्तु पशुपुरोडाशयागः ॥ ॥ दृष्टार्घ्यं सन्निपत्योपकारकमपि त्रिविधं ॥ भू
तोपयोगसंस्कारार्घ्यं ॥ भाव्युपयोगसंस्कारार्घ्यं उभययोगसमकालं चेति ॥

पयो

प्रा० कु० प्रति०

३

तत्राद्यं यथा ॥ इत ह विदीहः ॥ शिष्टाचार कल्पविधि प्राप्तः ॥ न चैवं प्रतिपत्तिः ॥ हो
मेन प्रतिपादितस्य संकीर्णकरता निवृत्तौ प्रतिपत्यं तरापेक्षितत्वात् ॥ आशुप
योगद्रव्यसंस्कारार्थमपि त्रिविधं ॥ साक्षादिनियुक्तसंस्कारार्थं साक्षादिनियु
क्तस्य यदुपकारकं तत्संस्कारार्थं दृष्टादृष्टोभयसंस्कारार्थं चेति ॥ तत्राद्यं य
था ॥ ब्रीहीन्द्रोक्षतीति ॥ द्वितीयं यथा ॥ स्थाण्वाहुतिः ॥ तृतीयं यथा ॥ एककपा
लमपर्यावर्तयन् जुहोतीति ॥ दृष्टादृष्टोभयार्थमाश्रयी कर्मरिच्यं यत्तदपि
त्रिविधं ॥ किंच द्रव्यप्रक्षेपांशेन दृष्टार्थं देवतोद्देशांशेन च दृष्टार्थं य ३

भूतं

धास्विषरु द्यागः ॥ अग्निः स्विष्टकृतः कचिदभ्यत्रा विनियोगात् ॥ किंचिद्देवतोद्देशां
शेन दृष्टार्थं द्रव्यप्रक्षेपांशेनादृष्टार्थं यथोक्तमः ॥ याजः तत्र हि स्वीभिन्स्याहोसा हा
ममित्यादियान्यामंत्रलिङ्गाक्रमेण प्रत्यभिज्ञायमाना आभागादिषु यक्ष्यमा ज्य
णा एव देवताः संस्कार्याः किंचिदाश्रयी कर्मैकदेवतोद्देशांशेनापि दृष्टार्थं द्र
व्यप्रक्षेपांशेनापि द्रव्यत्यागांशेनैव तु केवलं दृष्टार्थं द्रव्याश्रयी कर्मतां ल
भते ॥ यथा सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रस्तरं प्रहरणं सूक्तवाकप्रका
शितेषु देवताकल्पानां न दुद्देशांशेनापि दृष्टार्थं पुनरपि वैदिकं कर्म चतु

प्रा. कु. प्रति.

४

विधं॥ उत्पत्तिप्राप्तिविकृति संस्कारार्थत्वेन॥ तत्रार्थं यथा प्रणीताभिः संयोज्येति इति
संयवने॥ पुरोडाशविंदोस्त्यर्थं॥ यागादिचस्वर्गाद्यर्थं द्वितीयं पयोदोह्यतीत्य
ति॥ बुधस्त्येव हि दुग्धस्य प्राप्त्यर्थं दोहनं॥ तृतीयं यथा ब्रीहीनवहंतीति वेत्तु
ष्य रूपविकारार्थत्वात् चतुर्थं यथा॥ ब्रीहीनप्रोक्षतीति॥ अदृष्टरूप संस्का
रार्थत्वात् पुनरपि वैदिकं कर्म चतुर्विधं॥ प्रकृतिः विकृतिः उभयात्मकं
॥ अनुभयात्मकं चेति तत्रार्थं यथा॥ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिद्विती
यं यथा॥ सौर्ययागमासाग्निहोत्रादि॥ तृतीयं अग्नीषोमीयसवनीय ४

रग्नीषोमीयो

क्तं पश्चादि॥ एतदेवोऽष्टमे दर्शपूर्णमासयोर्विकृतिस्तस्य सवनीयाः पशवस्तेषां
चैकादशिन इति चतुर्थं यथा॥ दक्षिणहोमाः॥ पुनरपि वैदिकं कर्मद्विविधं॥ नेमि
त्तिकं काम्यं च नेमित्तिकमपि द्विविधं नियतनिमित्तकं अनियतनिमित्तकं च॥ अ
नियतनिमित्तकमपि द्विविधं॥ दोषनिर्घातार्थं॥ अदोषनिर्घातार्थं च॥ तत्रा
नियतनिमित्तकं यथा वसंते वसंते ज्योतिषाय जेत्येति॥ अनियतनिमित्तकं
दोषनिर्घातार्थं च॥ तत्र नियतनिमित्तकं यथा॥ योमावास्यां पौर्णमा
सी वातीयात्॥ अग्नये पथिकृतेष्टाकपातं निर्वपेत् इति॥ योमावास्यां पौ

प्रा.कु.प्रति.

५

र्णमासीवातिपातयेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति॥ दोषनिर्घातार्थत्वा
दनयोर्विकल्पाः॥ द्वादशे प्रायश्चित्तेषु चेका र्थादित्यधिकरणे प्रतिपादि
तः॥ अनियतदोषनिर्घातार्थं यथानिमित्ते जुहोतीति द्वादशे समुच्चयमदो
षनिर्घातार्थे इत्यत्रोक्तं॥ काम्यमपि कर्मत्रिविधं॥ ऐहिकफलं॥ आमु
ष्मिकफलकं॥ अनियतफलकं चेति॥ तत्राद्यं यथा॥ कारीर्यादि श्रेया
दिच॥ आमुष्मिकफलं॥ अनियतफलकं यथा चिद्रिया यजेत पशु
काम इत्यादि॥ पश्वादि हि फलमेहिका मुष्मिकत्वे नानियतमिति च
अग्निहोत्रादि२

५

तदपि द्विविधं३

तुर्थे श्लोके सिध्यधिकरणे प्रतिपादितं॥ निवृत्तिरूप मपि कर्मद्विविधं क्रत्वर्थं पुंसा रु
र्थं च॥ तत्राद्यं यथा॥ नातिरात्रे षोडशि नंगृह्णातीति॥ द्वितीयं यथा॥ न हिंस्यात्स
र्वभूतानि इति प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकं मुभयैपर्युदासार्यं॥ क्रत्वर्थं पुरुषा रूपं
र्थं च॥ तत्राद्यं यथा॥ ये यजेति यजति करोति ना नुयाजेति॥ नार्थं यं वृणीते न होतारं वृ
णीत इति च॥ द्वितीयं यथा॥ नेक्षे ॥ तोद्यं न मादित्यमिति॥ इत्याद्यूहाः सुधीभिः क
र्मभेदाः॥ एवं रूपमविज्ञाय प्रायश्चित्तं चरेन्नरः॥ प्रायश्चित्तान्यथाभावात् प्राय
श्चित्तीयतः स्वयमिति॥ एवं तत्तत्कर्मभेदाः कृताः प्रायश्चित्तानां बहुवैभेदास्त
मपि

प्रा०कु० प्रति०

६ वंतीति तत्तत्काले प्रकटीभवियंतीति ग्रंथं गौरवभयान्तपृथङ्गिरूपिताः॥ अथ
सर्वेषां क्रत्वर्थपुरुषार्थकर्मणां अग्निसाध्यत्वादग्नीनां चाधाननिष्पाद्यत्वात्
साधममाधानविषयाणि प्रा० यश्चिन्निनिरूप्यंते॥ तदुपोद्घातत्वेन सकलकर्मसा
धारणी परिभाषा प्रथममुच्यते आश्वलायनाचार्यप्राहुः॥ सर्वकर्मारंभे प्रा
गु दगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणावद्विहा
रं प्रपद्यते॥ अत्र प्राङ्मुखत्वं रुद्रानां च मनाभ्यां संबध्यते यज्ञोपवीतीति
स्मृतिप्राप्तानुयादतस्तस्य फलं तु स्मार्त्तानां मप्यविरुद्धानां श्रोते प्राप्तिः ६

तु आचमनं कर्मगतया विधीयते॥ न तु शौचार्थं मनःप्रसादात्सत्योक्त्या तपस्तपन सा
कर्मणा प्राचोत्याचमनःशुद्धिं कृत्वा कर्मसमारंभेदित्यादिना तस्य प्राप्तत्वात्॥
चम एतेनाविरुद्धानां पव नमंत्रानां बौधायनोक्तानां मनुष्माने आधिक्यं
का परिहृता भवति॥ आचमनं तु विहाराद्विहिः कर्त्तव्यं उल्लिख्य दोषापहरणार्थं॥
तस्य नित्याः प्राचश्चेष्टाः॥ अयमर्थः॥ यो यस्तीर्थेन विहारं प्रपन्नस्तस्य तस्य
प्राङ्मुखमणात्॥ मनोवाक्ययंत्रणादयो नित्याः स्युः॥ कर्त्तुः प्राङ्मुखत्वं॥ चेश
नां च प्रागपवर्गता॥ तत्साधनानां च प्रागपवर्गतेति॥ अं कथारणा च विशेषे

प्रा. कु. प्रति.

- ७ पवचने विना उपवेशनकालादारभ्या कर्मपरिसमाप्तेरविच्छेदेन कार्येत्यर्थः ॥
यत्सोपवीतशौचे च ॥ अत्र यत्सोपवीतग्रहणं नियमार्थं ॥ अयमर्थः ॥ यत्र नि
वीतप्राचीनावीतीविधीयते तत्रैव भवतः न तु मानुषं पेतकं दृष्टेति ॥ पुनः शौ
चग्रहणं विहारदेशस्यांगप्रधानार्थत्वात् हविर्भक्षणांगत्वाद्विहारं पृष्टतः
देशप्राप्तौ सत्यां तन्निवृत्त्यर्थं विहागद्वयान्तिश्च तत्र चेत्कर्मव्यावृत्तिः
पृष्टतः कृतिः ॥ न विहारं पृष्टतः कुर्यादित्यर्थः ॥ पश्चादुत्तरवेदे रूपविशेष
श्चादस्योपविश्येत्मादौ मध्यरेखाया अपक्रम्य उत्तरं उपविशेत् ॥ तत्र चे ७

कर्त्तारं
कर्मति ब्रह्मणोप्ययं नियमाभवतीति द्योतनाय ॥ न ब्रह्मणो दक्षिणां गव्यापारः सि
द्धो भवति एको गवचने दक्षिणे प्रतीयादनादेशे कर्मचोदनायां होतारं ॥ कर्त्त
रहितक्रियाविधौ होतारं विद्यात् ॥ कर्मचोदनायामिति विशेषणान्नेदं होतुः प्रा
पकं किंतु प्राप्तस्येव नियामकं ॥ तेनेष्टादिभ्यो न्यत्र न होतुरेव कर्त्तृत्वनियम इति ॥
ददातीति यजमानं ॥ दानविधौ यजमानमेव कर्त्तारं विद्यात् ॥ जुहोति जपतीति
प्रायश्चित्ते ब्रह्माणं ॥ तृतीयाध्यायगोचरे प्रायश्चित्तप्रकरणे जुहोति कर्त्तृकं जपान
र्त्तारं ब्रह्माणं विद्यात् ॥ जपशब्दसाहचर्याज्जपानुमंत्रणाया यनोपस्था

प्रा. कु. प्रति.

ति नमंत्रकर्मकर्तृकर्म षड्प्रापणार्थः॥ एवं च कर्म करणत्वेन होममंत्रस्यो ग्रहणे पि
मिधेयतुल्यो होति ग्रहणं तत् जपग्रहणेन होममंत्रान गृह्यंत इत्येव मर्थं ते पि
वित्रियायां जपलोपेपि होममंत्रान तुल्यं ते॥ ऋचं पादग्रहणे सूक्तं सूक्तादौ
हीने पादे अधिके त्वं सर्वत्र जपानुमंत्रणाप्यायनोपस्तृणान्युपांशुमंत्रा
श्च कर्मकरणाः॥ जपमुच्चारणं विद्यात्कृत्यर्थं मपि तद्रवेत्॥ अर्थतः का
र्यलाभश्चेदर्थ एव क्रतोर्भवेत्॥ मंत्रमुच्चारयन्नेव मंत्रार्थत्वेन संस्मर
न्॥ शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमंत्रणं॥ एतदेवाभिमंत्रस्य लक्ष

णं चेक्षणाधिकं॥ अङ्गिः संस्पर्शनाधिक्यान्तं देवाप्यायनं मते॥ उपस्तृणान्तं देव
स्यात्प्रणतिस्तृणसंयुतं॥ वाद्यं कार्यं यदेतेषु मंत्रकाले क्रियेत तत्॥ कर्मणां कर
णास्ते स्युर्विहितार्थं प्रकाशनं॥ मंत्रेण कृत्वा मंत्रांते क्रियते कर्मयेषु तु॥ इदं का
र्यं मेनेनेति नेकचिद्दृश्यते विधिः॥ लिंगा देवे दमर्थत्वं येषां ते मंत्रमंजिताः॥
अत्रानुमंत्रणं शब्देनाभिमंत्रणमपि गृह्यते॥ अनुमंत्रणाप्यायनोपस्तृ
णानां कर्म करणत्वाविशेषेपि यत्प्रहणं तन्मंत्रांते कर्मरंभ कर्मक
रणधर्मोयः सतेषु न भवतीत्यर्थः॥ तेन मंत्रोच्चारणसमकालमेव तेषु क्रियाभ

प्रा०कु०प्रति०

५

वर्तति॥प्रसंगादपवादोबलीयान्समविधेर्विशेषविधिर्वलीयानित्यर्थः॥आ
तो मंद्रेणपंचमप्रयाजपर्यंतंआदितआरभ्यमंदस्वरेणप्रयोक्तव्यं॥उर्ध्वं च
शंसुवाकान्मध्यमेनहवीष्यास्त्रिष्टुत उत्तमेनशेषः॥आदितआरभ्या
ज्यभागपर्यंतंवाग्यमनं॥अंतरेणयाज्यानुवाक्येनिगदानुवचनास्त्रिष्टु
वनशस्त्रजपानाचारभ्यासमाप्तेरन्यद्यत्तस्यसाधनात्॥आरभ्येतिवच
नंप्रन्यदपि याज्यादिभ्यस्तदारभ्यासमाप्तेर्वाग्यमनसिध्यर्थंकर्त्तव्यंतर
स्यापिप्रापणार्थंवा॥प्रापद्यातोदेवाअवंतुनइतिजपेदपिवाग्यावेष्ट ५

वी॥विपर्यासेंतरिते मंत्रे कर्मणि वाख्याते वोपलक्ष्य वा जान्याच्याहुतिं जुहुयात्
ब्रह्मा॥विपर्यासोऽयत्नमः॥अंतरं निगमनं॥मंत्रयोः कर्मणोर्वाविपर्यासे कर्म
णि वाअंतरिते स्वयमुपलक्षिते परेण वा कथिते वक्ष्यमाणमाहुतिं जुहुयात्
॥एतदुक्तं भवति॥सर्वेषु मन्त्रेषु एतत्प्रायश्चित्तं सामान्यरूपेण भवति॥य
दन्यत् मन्त्रेषु विशेषविहितं तदस्यापवादकं भवति॥विपर्यासेंतरितयोरत्र
भेदेन ग्रहणात्तद्विषये विशेषेण स्यात्समुच्चयो भवतीति सर्वेषां नैमित्तिकाना
मेष उत्सर्गः॥यन्निमित्तानंतरं कर्त्तव्यमिति॥यत्पुनर्बलवता प्रमाणेना

प्रा.कु.प्र.३ आहुतिमित्येकवचनं बहुषपिनिमित्तेषु युगपत्प्रजातेषुपि एकेव+३

१०

नंतरं कर्तुं न संभवति ॥ तस्य यावत्संभवमुत्कर्षा नात्यंतमिति ॥ वाचादस्यदि
रुच्चारणं तातएव निमित्त एतत्प्रायश्चित्तं न पूर्वोक्तसर्वप्रायश्चित्तवदत्ताते
पीतिज्ञापनार्थं आहुतिः कर्तव्या न प्रतिनिमित्तमिति ज्ञापनार्थं ॥ अक्तश्चेद्भूरि
तिगार्हपत्ये ॥ यजुष्टोभुवश्चक्षिणे ॥ अग्नीध्रीये सोमेषु सामनः स्वरित्याह
वनीये ॥ सर्वतो विलाते वाभूर्भुवः स्वरित्याहवनीय एव ॥ अग्नीध्रीयप्रण
यनात्प्राक् सोमेपि दक्षिणाग्नावेव ॥ यदा सर्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्भेषा आ
गच्छेयुः ॥ तदोभिरैके वाहुतिराहवनीय एव कार्या ॥ अविस्नात इति स्मार्त्ता १०
समस्ता १

अन्यानिवाच

नां शोचा च मनादीनां भेषे प्रापणार्थं ॥ अत्र रुगादिशब्दवेदवचनाः ॥ एते नै
वंसि क्षंभवति ॥ ऐष्टिकानि प्रायश्चित्तानि भगवदाश्वलायनेनादिष्टानितेषु
प्राप्तेषु इमान्येव कर्तव्यानि नान्यदीयानीत्याश्वलायनः ॥ ब्रह्मसंवाचगृह्यो
क्तं यस्य कर्मप्रचोदितं ॥ तस्य तावतिशारूप्ये कते सर्वं कर्तं भवेत् ॥ स्वशास्त्रे
विद्यमानेयः परशास्त्रेण वर्तते ॥ भूषणहत्यासमं तस्य स्वशास्त्रमवमन्य
त इति वचनादिति विवेचनीयं सु धीभिरिति आश्वलायनीयपरिभाषा ॥ अ
थ यजनीयसूत्रोक्तपरिभाषापि आध्वर्यायुपयोगादिरव्यते ॥ तत्र सर्वप्रा च

प्रा. कु. प्र.

११

अतिक्रांते

यश्चिन्नस्य निमित्तानंतरमेवानुष्ठानमित्युत्तमर्गः॥ ऐष्टिकतंत्रे प्रधानस्विष्टकृत्स
मिष्टयजुर्होमाहा प्राकसर्वत्रानादिष्टे कर्त्तरि-अध्ययुः॥ सर्वत्रानादिष्टस्त्रानेष्टा
हवनीयेजुहयात्॥ सर्वत्रपात्रानादेष्टेजुह्वयात्॥ सर्वत्रानादिष्टसंख्या
स्त्रानेसकैर्द्रुहणे॥ सर्वत्रमुख्याभावेप्रतिनिधिः॥ काम्यवर्जं तत्राप्यारब्धस्या
त॥ अग्निहोत्रैर्मनस्वतीति-आदिष्टप्रायश्चित्तं॥ मोनत्यागपरापवाद
क्रोधरोदनैषु व्याहृतीजपः॥ सर्वनैमित्तिकानंतरमेवानतिक्रान्तकर्मकु
र्यात्॥ यथाश्रावितादिष्टकृतैषु यागप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तदानीमेव ११

कर्त्तव्यानीति॥ कुत्रचित्तदपोद्यते॥ यथापूर्वमंगमकृत्योत्तरस्मिन्नंगे कृतैर्ध
नुष्ठं पूर्वमंगं न कर्त्तव्यं तत्र प्रायश्चित्तमेव॥ यथाश्रावणं दनमकृत्वा अष्टिं
नश्राखयावत्सापाकरणं कृते नंतरं न कर्त्तव्यं॥ प्रयोजनाभावात्॥ एवं तू न
स्यत्नव नंतरानस्यस्वननं-अवहतस्यावहननं पिष्टस्य पेषणं दग्धस्य
दहनमित्यादि क्वचिद्व्यत्योपाभावेपिवचनान्नभवति॥ यथात्वरमाणाद
वोपसमिद्धिः प्रचरेयुर्न कतमाद्रियेर न्निति किंचित्-अर्थतुष्टमैव पि
चनाद्भवति॥ यथा॥ छिन्नेपिष्टे तथा तूनेसान्नायेमार्त्तिकेतथा॥ पश्चा

१२

मंत्राः प्रयोक्तव्यमंत्राय तार्थसाधका इति वचनात्॥ कात्यायनोपि॥ स्वातन्त्र्य
नछिन्नावहतपिष्टदुग्धदधिषु यजुः क्रिया इति॥ सर्वत्रप्रायश्चित्तेष्टीनां पो
र्णमासंतत्रमिति॥ सर्वत्रविकृतीनां सद्यस्काकतेति॥ निमिनावत्तोनेमिति
कावतिरिति॥ विकृतीनामप्यनारब्धानां प्रायश्चित्तं वै कल्पिकं॥ यत्रयत्र
यदुक्तं तत्र तत्र तदक्षिणां दद्यात्॥ यात्रनादिष्टदक्षिणाः प्रायश्चित्तेष्टयः॥
तासु सर्वत्रहिरण्यं दद्यात्॥ सर्वत्रहिरण्योक्तो शतमानं दद्यात्॥ नित्यं क
र्म यथाशक्ति कुर्वीत॥ नित्यो नित्यं लोपयेदित्याचार्य वचनात्॥ नेमिनिके १२

३ काम्येष्टिषु वा सोदक्षिणायाया आदिष्टदक्षिणादृष्टयस्तत्र तत्रोक्तोक्तं दक्षिणां दद्यात्॥ ३

कुर्यात्॥ अश्रु ४

ष्टिष्टदक्षिणात्तामेप्रत्याम्नायत्वेन यथाशक्ति हिरण्यं दद्यात्॥ काम्ये चार
ध्ये सति द्रव्यहीन कलमं न कुर्यात्॥ हीन कलमं न कुर्वीत सति द्रव्ये कथंचन॥ प्रभुः
प्रथम कलमस्य यौ नु कलमेन वर्त्तते॥ न पारलौकिकं तस्य दुर्मते विद्यते फ
लमिति मनु वचनात्॥ सर्वाणि कर्माणि शुद्धद्रव्ये॥ चिनास्पृष्टं सर्ववस्तु
प्रायः प्रोक्षणाच्छुद्धेत्॥ मन्त्रपुरीषलोहितरेतौ भिरुपहतं द्रव्यं मर्द्दितं
प्रक्षालनात् शुद्धेत्॥ अजिनं वासः सूत्रं वा प्रक्षालितमुत्तरीयं कुर्यात्॥
नाप्रक्षालितं॥ अप्रक्षालितं न च वस्त्रं परोपयुक्तं वा कर्म सुनोपयु

१३

आत्॥ नर्पेध्यात्॥ मूत्रादिभिरुपहतं प्र देवं दृढं गोमयाद्विरूपलेपये
त्॥ अदृढमाद्रेचोपहतं मदमुष्ट्यं अन्यत आहतया मेध्यमदापूर
यित्वोपलेपयेत्॥ अत्यंतोपहताभूमिः कर्षणगवाक्रमणखननदहन
सोमसूर्यांशुमारुतेः शुध्येत्॥ उपहतयां लेपनादिभिरसंस्कृतायां
भुवि निहितानां कुशोष्मादीनां प्रक्षालनाद्युद्धिः ॥ यत्तार्थं शूद्रादिभि
राहतानां काष्ठयूपादीनां प्र क्षालनाद्युद्धिः ॥ अंगुलीप्रमाणस्थू
लानां समिधां अलोपहतौ प्रोक्षणाद्युद्धिः ॥ इध्मप्रणयनीयेध्मको १३

छपरिध्यादीनामत्सोपहतौ प्रोक्षणाद्युद्धिः ॥ अत्यंतोपहतौ त्यागः ॥ आर्द्राणां
सत्वक्कानां द्रव्याणां उपधाते प्रोक्षणाद्युद्धिः ॥ उच्छिष्टपुरुषोपस्पृष्टानां प्रक्षा
लनाद्युद्धिः ॥ अत्यंतोपहतानां दारवाणां तक्षणाप्रोक्षणाभ्यां शुद्धिः तक्षणा
योग्यानां उपहतौ मंत्रेणान्यनियोज्या सुप्रक्षेपः ॥ दध्यादीनामूत्राद्यु
पहतानां त्यागः ॥ अग्निहोत्रे घर्मे छिष्टे दधिघर्मे कुंउपायिनामयने दा
क्षायणायस्ते चातुर्मास्येषु ब्रह्मोदने चाग्निहोत्रहवण्यादीनामुच्छिष्टम
मन्वारध्यानामुच्छिष्टलेपोपहतानां दर्भैः प्रक्षालनाद्युद्धिः ॥ मूत्राद्यु

प्रा.कु.प्रति.

१४

पहतो त्याग एव ॥ पात्रांतर ग्रहः ॥ ताम्रमयानां आम्लोदक क्षालनात् ॥
कोस्यानां भस्मोदकेः ॥ रजतकांचनयोरग्निः ॥ मूत्राद्युपहतानां मग्नौ प्र
तापनात् ॥ तेजसानां शकृत् भस्मोदकेः ॥ अश्ममयानां तद्वत् ॥ बिल्व
कपिथालाबुमयानां वैष्णुपत्रकुशादिनिर्मितानां गोमयाग्निः ॥ व्रीधा
दीनां सतुपातां चांडालादिस्पृशोपहतानां द्रोणान्ध्रनपरिमाणानां प्र
क्षालनावशाभाभ्यां ॥ द्रोणादधिकानां प्रोक्षणात् ॥ तं उत्तानामुदक्या
दिस्पृष्टानां द्रोणान्ध्रनानामुत्सर्गः ॥ द्रोणादधिकानां स्पृष्टदेशस्तु य १४

ग्न्यागात् प्रोक्षणाच्छुद्धिः ॥ चरुपुरोडाशादीनां मुदक्यादिस्पृष्टानां त्या
गः ॥ पयोदधिघृतादीनामुच्छिष्टसमन्वारब्धपात्रमात्रोपहतानां शुद्ध
पात्रांतरे धानयनाच्छुद्धिः ॥ उच्छिष्टोपहतानां त्यागः ॥ शृङ्गभांडे स्थिता
नां पयोदध्यादीनां शुद्धपात्रांतरावनेयनाच्छुद्धिः ॥ आपलास्तुद्रव्या
णां विक्रयणाच्छुद्धिः ॥ अग्निहोत्रद्रव्यतेजसर्पिःपयोदध्यादवुच्छिष्ट
समन्वारब्धपात्रांतरे वनीयोदके निधाय अग्निहोत्रार्थमुपयुज्यात् ॥
ज्ञोचदेशद्रव्यमंत्रवदर्थसंस्कारकालानां परस्परविरोधे पार

प्रा. कु. प्रा. त.

१५

हो वल्लं॥ सर्वत्र होमेषु पर्युक्षणपरितरणाज्यसंस्कारसमिदाधानप्रज्वलनालं
करणानि॥ सर्वत्र होमेषु प्रायतनानि पुष्यादिभिरत्नं कुर्यात्॥ तत्र सुक्लेर्मु
ख्यं॥ जपावर्जितैरभ्येर्वा॥ तथा च दिशचामः क्रियादिषु॥ द्विजानुज्ञापनं
पूजाहरिदृष्टिरहर्मुखमिति॥ ॥ अथ ऋत्विजः॥ ॥ आश्वलायनः॥ ॥ ऋ
त्विजो वृणाते न्यूनोति रिक्तांगो न्येमात् तपित्ततश्चेति॥ यूनः ऋत्विजो व
ृणात इत्येकेति॥ तथार्घ्यं वृणाते यः स्यान्ऋषी जानाति॥ एतेनाप्रज्ञा
त बोधवानां निवृत्तिः॥ अतएव बोधायनः॥ अथ त्विजां वरणं विज्ञायते॥ १५

ब्राह्मणान्ऋत्विजो यो निगो न श्रुतवत्तसं पन्तानविगुण्णांगानविकर्षिर्नानतिरि
क्तांगानां यंगानं यजानन नूचाना दुस्तेयवालेयपुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहोढका
नीनानानुजानां वरणं नदिप्रवगः॥ नगर्मिणी रजस्वलापतिवरणं॥ तथा च
स्मृतिः रजस्वलोगनायस्यगर्मिणी वायदामवेत्॥ नयस्तेवरणे योग्या
गालवो मुनिरब्रवीत्॥ यत्तद्वादेन आधानादि कर्मसु वर्जयेदिति॥ अथ गो
त्रनियमः॥ अंगिरसो ध्वर्युः॥ वाशिष्ठो ब्रह्मा॥ वैश्वामित्रो होता॥ अथा
स्य उक्ताता कोषीतकिः सदस्यः॥ वाशिष्ठो नृगंगिरसो वायो निवृत्तविद्याः

प्रा. कु. प्रति.

१६

प्रमाणमित्येकेतांश्चेदृणीता व्यापन्तां गानेयवृणीता कुनरिव नमध्वर्युमविला
सिने ब्रह्माणमधं हं होतारमकराळं उद्गातारमशिपिविष्टं सदस्यमिति॥ ब्रा
ह्मणग्रहणमापद्यपिक्षत्रियादिनिवृत्यर्थं उक्तं च द्वादशांते मिश्रेः द्विजो नमा
नो मा त्विज्यं न तु क्षत्रियवैश्ययोः॥ ब्राह्मणा त्विज्यनियमः ऋत्वर्यं नापि हि स्म
त इति॥ रामायणं पि॥ क्षत्रियो याज्ञको यस्य चंडालेभ्यश्च शोषतः॥ कथं स
हसिभोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षय इति॥ एतेन क्षत्रियादिन्युपजीविनापि
निराकृताः॥ अत्र ब्राह्मणानां कुनरिवत्वाभ्यनुष्ठानं अत्यंता पद्विषयं यो १६

आदिग्रहणं न गोत्रनियम इत्यर्थः॥ मंत्रदे॥ ते तं गकर्णाटकलिंगवंगसंबंधि
नो माधुरियाश्च विप्राः॥ आदे विवादे खलु यत्तपा केन पूजनीयाश्च पिशंभुतु
आ इति॥ यत्तु देमादौ कौर्मे॥ नेकगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा हविरिति त
द्वाद् प्रकरणपटितत्वात्तद्वाद् विषयमेव॥ आदे विवादेन्यादिना ये आदीय
क्षणे तत्प्रकरणे निषिद्धास्तेऽपि प्रायो निषेधकोटौ संगृहीता भवन्तीति निषि
द्धः कृत्विग्भिः कृतं कर्म संमर्गप्रायश्चित्तपूर्वपुनरावर्त्तनीयं॥ एवं निषिद्धं
अदेशकाले च पुनरावर्त्तितः॥ नानुष्ठानां वरणमिति पूर्वोदाहृतवाक्ये नानु
पु

प्रा.कु.प्रति.

96

जाः पुत्रकनिष्ठभ्रात्रादयः तद्धस्तादरणीग्रहणं निषिद्धं ॥ पुत्रहस्ताद्यैस्तप्रति
ग्रहनिषिद्ध इति स्मृतिरुदाजहार अतो विहितं कृत्विजः कार्यः ॥ कृत्विजश्च ॥ ती
र्थे हतां वरास्तात कृत्विजो ब्रह्मचारिणः ॥ सर्वे प्रक्षालितानां निर्मलश्चेत
वाससः ॥ तथापवनाचमनमंत्रप्रोक्षणं कृत्विजामपि ॥ तथा सर्वोष्णविकू
अहते वासः परिधाय शुचिः प्रतो मेध्यो विषाप्मा ब्रह्मचारी स हकारि प्रत्य
यः ॥ आचतुर्थादभिसर्गोक्षमाण इति ॥ ब्राह्मणमात्रस्यार्त्यज्यार्थं वरतो
॥ आयस्त्राल्नाज्यास्तु वेणोपहत्य जुहोति ॥ प्रजापतयेत्यादा ॥ अग्न्या

96

५३

पतयेस्माहा ॥ अंगिरसं पतये स्वाहेति च तस्मात्माह तयश्चेति प्राजापत्यगणो
न जुहोति ॥ मंत्रे दुरधीते उच्चारणधर्मरहिते दुर्ब्राह्मणाधीते होतुर्दानस्वरेण
विगुणो कर्मणि कृत्विजामभुञ्चित्वेकृत्विजां परस्परद्वेषे मिंदादिगण इति ॥ इ
ति कृत्विक्प्रकरणं ॥ ॥ अथ विध्यंते विचार्यते ॥ ॥ यस्य लिंगं यत्रावगतं ह
श्यते तत्र तस्य विध्यंते ॥ यज्ञे यस्य सौर्यः ॥ तत्र हि निर्वपति सामान्यतद्धि
तेन देवतानिर्द्देशः एकदेवताकत्वं ॥ ॥ ओषधद्रव्यकत्वं च लिंगमतिदे
शहेतुः अग्नीषोमीयपक्षे तद्धितेन देवतानिर्द्देशो दर्शपूर्णमासविध्यंते

प्रा.कु.प्रति.

१८ व हेतुः॥ सवनीय निरूढादिपशुषु प्राणिद्वय कृत्व सामान्यं विशसनादिद्रव्यसं
स्कारलाभश्चाग्नीषोमीयदेव्यपशुविध्यं ते हेतुः॥ एकादशनेषु सूत्याका
लत्वसामान्यं हेरशान्यदर्शनं च विध्यं ते हेतुः॥ सोत्रामण्यादिषु पशुगणे
षु गणसामान्याधिक्यं एकादशनीयविध्यं ते हेतुः॥ विश्वजिदादिष्वप्य
कृत्वा सामान्यं द्वादशाहविध्यं ते हेतुः॥ द्विदैवत्येष्वग्नीषोमीयेन्द्राग्नौ रेव
विध्यं ते नाम्ने यस्य॥ एककपालं भूमिकपालं च दद्यात् पृथिव्यविकारावि
ति वचनात्॥ सत्यप्येकदेवता कसामान्ये तत्राग्नेयविध्यं तः॥ वचनस्य १८
ल

बलवत्वात्॥ अतो न्यानाग्नेयविकारानाचक्षते॥ यथा सोमाय पितृमते प
ट्टकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्॥ आग्नेयं पंचकपालं चंद्रमसे पंचदशकपालं
अश्विनं त्रयस्त्रिंशत्कपालं मारुतं द्विकपालं वैश्वं सप्तकपालमित्यादिषु
॥ चरुसोम्यविकारानाचक्षते॥ एकस्मिन् विधिः अनेकन्यायसंनिपाते क
चिद्रूपत्वेन क्वचिदुभाभ्यां क्वचिद्विरोधेन क्वचिदिभागेन क्वचिदंगोपदेशे
न क्वचित्प्रधानगुणदर्शनात् विध्यंती नुसंधेयुः॥ देवतासामान्या त
द्रव्यसामान्यं बलीयः॥ ते नैन्द्रपुरोडाशे सत्यपि देवतासामान्ये सान्ना

विध्यंतः॥ किं त्वोषधसामान्ये सत्यपि देवतासामान्ये १

प्रा. कु. प्र. तथा आग्नेयपयसिसान्नाय्यप्रायश्चित्तातिदेशः संभवति। १

१५

य्यविध्यंत एवेत्युक्तमष्टमे कैष्णलचराबुज्यलत्वसामान्यात्प्राप्तमध्यं
विध्यं तं निरस्य विना दत्त्वसामान्यात्त्रैष धुइव्यवाचिचरुत्वसंयोगात्
चरुधर्मा इत्युक्तं ॥ इधिमधुघृतं पयोधाना उदकमित्यत्राज्यविध्यंतः ॥
वाजिने पयो विध्यंतः ॥ प्रक्षौसान्नाय्यपयो विध्यंतः ॥ साक्षात्पशुप्रभ
वत्वसामान्यात् ॥ अमिक्षायां प्रातर्दहविध्यंतः ॥ दर्विदो मेषु न कस्यापि ॥
इह विध्यंत विचारप्रयोजनं विकृतिषुपि प्रायश्चित्तातिदेशार्थं ॥ ततश्च वि
कृतीनां दध्यामिक्षापशूनां व्यापत्तौ सान्नाय्यप्रायश्चित्तातिदेशः संभव १५

ति ॥ तथा ययपादीनां कात्मातिपत्तौ दर्शपूर्णमासकालातिपत्तिप्रायश्चि
त्तनिर्देशः ॥ अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्य इति सूत्रकारवचनात् ॥ इंद्राग्नमेका
दशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यत्रेन्द्राग्नविध्यंत एव ॥ तथा द्वादशक
पालान्नेश्वदे वानाचक्षत इति वचनात् ॥ सावित्रं द्वादशकपालं नि
र्वपेत् इत्यादिषु वैश्वदेवविध्यंत इति संक्षेपः ॥ एते नानाम्नातेषु योय
स्य विकारः तस्य तत्रानुमंत्रणमिति सिध्यति ॥ अथ वा अनाम्ना तेषु
अस्य यज्ञस्यागु रउदचमशीयेति अनुमंत्रणं कुर्यात् इति विध्यंत वि

प्रा.कु.प्राति.

२०

चारः॥ अथममिद्विचारः॥ प्रयोगपारिजाते स्मृतिसारे समित्युष्यकुशा
दीश्वश्रोत्रियः स्वयमाहेरत॥ श्रुदानीतैः क्रय क्रीतैः कर्मकुर्वन्त्यतत्पथ
इति॥ तत्रैवमरीचिः॥ पालाशखादिशब्दश्च शमीवटदुंदुवराः॥ अपा
मार्गा कंदर्वाश्च कुशाश्चेत्यपरे विदुरिति॥ ब्रह्मपुगणे॥ शमीपलाश
न्यग्रोधपूक्षवैकं कतोद्भवाः॥ अथ्यथोदुंबरो विच्यं दनः सरत्नस्त
था॥ सारश्च देवदारुश्च खदिरश्चैव यज्ञिया इति॥ स्मृत्यर्थसारे॥ सत्व
चः समिधः कार्यक्षुक्षुक्षणाः समास्तथा॥ शस्तादशां गुत्तास्तास्तुदा

२०

दशां गुत्तिकास्तथा॥ आर्द्राः पक्वाः समछेदा स्तर्जन्यंगुलि वर्तुलाः॥ अपाटि
ता अद्विशाखाः कमिदोषविवर्जिताः॥ ईदृशीर्होमये प्राज्ञः प्राप्नोति विपुलां
श्रियमिति॥ दग्धाः कुशास्तथा स्फूला द्रुमावक्राश्च वर्जयेत्॥ व्यासः॥ विशी
र्णा युः क्षयंकुर्याद्विदलाव्याधिसंभवं॥ दृग्ययामत्युप्राप्नोति वक्रा विघ्नकरी
तथा॥ पाटिना हरते लक्ष्मीः कुशा वांधवहानिदा॥ द्विशाखामित्रहानिश्च
कीटदुष्टार्थनाशिनी॥ द्वेपं प्रकुरुते दीर्घा प्राणघ्नी विकला स्मृतति॥ का
त्यायनः॥ ॥ नासवर्णा समित्कार्या होमार्थं तु विज नतेति॥ वर्जद्रुमाः पा

प्रा.कु.प्रातः

२९

विजाते स्मृतिमारे॥

वर्जयेन्मृदुमांस्तत्रकोविदारविमी
तकान्॥ कपिथामलकौगजवृक्षंशाकद्रुमंतथा॥ नीपंनिवंकरंजंचति
लकंशांमलीमपीति॥ नतुषंधीर्येदग्निमिति॥ ॥ देवतः॥ ॥ वृक्षेण
वाधपर्णेनपाणिनाश्वर्षंदासुभिः॥ नकुर्यादग्निधमनंनकुर्यातव्य
जनादिभिः॥ तत्रैवसंग्रहे॥ पर्णेनैवमवेद्याधिःश्वर्षेणधननाशनं॥
पाणिनामृत्युमाप्नोतिआयुःक्षीणंमुखाधमे॥ धमनी मंतराकृत्या २९

४ पारिजाते शरावेभिन्नपात्रेवाकपालेचोत्सुकेपिवा॥ नाग्निप्रणयनंकुर्याद्वाधिहानिभयावहमिति ५

तणंवाकाष्ठमेववा॥ मुखेनाग्निं समिधेतमुखादग्निरजायत॥ चेतोरग्नि
प्रसूतिव्यादेणुरग्नेश्वपावनः॥ तस्माद्वेषुधमन्यैवधमेदग्निंविचक्षण इ
ति॥ ॥ अथप्रतिनिधिप्रकरणं॥ ॥ आहाचार्यः॥ ॥ शिष्टाभावेप्रतिनिधिः
॥ अभावेइत्ये तावतेव सिद्धोशिष्टग्रहणंयत्कार्यार्थतयाय
च्छिद्यंतस्यस्वरूपसत्तायामपिनत्कार्याशक्तौप्रतिनिधिरूपादातव्यइत्ये
वमर्थं॥ तेनसतिसामर्थ्येनगुणसंपादनार्थमुपादानं॥ इत्यर्थविरोधेर्था
वलीयान्॥ इत्युणविरोधेद्रव्यवलीयः॥ तथाचयत्कार्यार्थतयायदि

प्रा. कु. प्रति.

२२

हितं तस्य तत्कार्या शक्तेः प्रतिनिधि रूपं तत्कार्या योपादेयमिति सिद्धं ॥ तत्र
अप्रतिनिधुपादानेन प्रायश्चित्तं विधि शक्तेः स्तत्रैवोपरमात् ॥ प्रतिनिध
यश्च देवा काल कर्तृद्वयादीनां भवन्ति ॥ तत्र विहितं देवास्य प्रतिनिधिः ॥
अन्वाहिताग्नेः प्रयागोपपत्तावित्यत्र ॥ प्रदोषांतो होमकालः संगवां
तः प्रातः ॥ सायं होमस्य सर्वानि शान्तिपाकालः ॥ प्रातर्होमस्य सर्वमह
रिति ॥ आदशा न्योर्णमास्य आपोर्णमासादृशस्येत्यादिः ॥ पत्न्योर
जस्य त्वायां तत्कार्ये अन्य योजनमित्यादि ॥ कर्तृ प्रतिनिधिः ॥ द्रव्यस्य २२

च ब्राह्म्यं बौ मुग्धं ॥ तदभावे प्रियं गवः ॥ तदभावे उप्यामा कनीयारो ॥ तदभा
वे वेणुयवाः ॥ तदभावे कोदवादिनिषिद्धद्रव्यवर्ज्यं सर्वं धान्यं तदभावे तद्र
सकंदमूला दीनीत्यादि ॥ तथा ॥ गव्यमाज्यं मुख्यं तदलाभे माहिषं तदला
भे आजंतदलाभे आविकंतदलाभे तैलमित्यादि ॥ वरिः कार्ये दभानु
ख्याः तदभावे काशाः शराः अश्वयात्राः सुगंधिते जनदूवा यव उप्यामा
कर्तृपेक्षु दलानि पूर्वात्तापे परमिति ॥ शुक्रं घृतं धूपं वल्चैकं स्तण ज
वज्रं सर्वं तणं वेति ॥ इध्म कार्ये पालाशस्य दिशं मुग्धं ॥ तदलाभे श्वथो

२३

दुं व र श्यामा का पा मार्गो दयः॥ य दा क पि थ वि त्व त्वा त्म ल को वि दा र श्ने ष्मा त
क वि ष्णो त क राज र क्ष क रं जा ही न व र्ज यित्वा॥ स र्वा न्य न स्य ती नि ध्म का र्ये वि नि यो
ज ये त्॥ त था गो प यो मु र्यं त द ला ने मा हि ष मि त्या दि॥ ए वं पा त्रे षु उ त्त का ष्ठा भा वे नि
षि द्ध का ष व र्जं स र्वा णि का ष्ठा नि॥ त त्त द क्षि णा अ भा वे त त्त मू ल्य क ल्म नं॥ मं त्र त ति
नि ध य श्च॥ अ ध र्य वा णां मं त्रा णां हो मं प्रति नि ध य स्त्वि माः॥ अ ग्रे य न्न च रं श्च
वा प्रा जा प त्य ऋ चे पि वा॥ ति स्तो त्रा ह त य मा स्यु र्या गा स्ते षां प धा य धं॥ अ य या
अ नु वा क्या मु मु ह्यं र न्य दि हो त्र काः॥ त त्रा पि ता मि ऋ ग्भि स्यु रे त दे व प वि त्र

या

२३

२४

कं॥ या ज माने षु मं त्रे षु मु ह्ये द्य न्या पि चे न दा॥ वे द्यु त्क रा वं त रे णो व प्र वि श्य व्या हृ ती र्वि दं -
त॥ रु त्वा व्या हृ ति मिः स र्वं या ज मा नं वि मो हितं॥ वे द्यु त्क रा वं त रे ण नि ष्का मे नू व्या ह
ती र्वि दं नि ति॥ अ न्ना द यो मि प्रति नि धि रित्या दि त त्त अ क र णे नु मं धे य मि ति॥ प्रति नि
धि प्र क र णं॥ इ ति परि भा षा प्र क र णं॥ अ न्ना दि ष्ठा न षा क पा ला ना ग्रे य वि का रा ना च क्ष ते ण का
द श क पा ला न ग्री षो मी य वि का रा न द्वा द श क पा ला न्ये श्च दे व वि का रा ने क क पा ला न्या वा ए धि
य वि का रा न त तो न्या ना ग्रे य वि का रा न्श्चो च क्ष ते च रं सो म्य वि का रा न्द धि प य आ मि
क्षा प श्र म्ना न्ना य वि रं च न स्य ति स्वि ए र दि का र नु पाः शु या ना उ पाः अ य या वि का रा
नि स्य था प्यु रा ह रं नि ह विः सामा न्यं दे व ता सामा न्यं क पा न सो मा न्य मि ति र्वि दे व ता क पा न मा
ना न्यं ह विः सामा न्यं व न्दी य र न्य पि वा न्य य न्न र्ग्या गुर उ द च म जी ये नि मा रं भि र्के

का२

२४

प्रा.कु.प्रति.

२४

॥ इति प्रायश्चित्तकुतूहले प्रतिनिधिप्रकरणं ॥

२४

प्रा. कु. प्र. तथा आग्नेयपयसिसान्नाय्यप्रायश्चित्तातिदेशः संभवति। १

१५

य्यविध्यंत एवेत्युक्तमष्टमैकैष्णलचरावुज्यलत्वसामान्यात् प्राप्तमप्यस्य
विध्यंतं निरस्य विशदत्वसामान्यात् औषधद्वयवाचिचरुत्वसंयोगात्
चरुधर्मा इत्युक्तं ॥ दधिमधुघृतं पयो धाना उदकमित्यत्राज्यविध्यंतः ॥
वाजिने पयो विध्यंतः ॥ पशोः सान्नाय्यपयो विध्यंतः ॥ साक्षात्पशुप्रम
वत्वसामान्यात् ॥ अमिक्षायां प्रातर्दोहविध्यंतः ॥ दर्विहोमेषु न कस्यापि ॥
इह विध्यंत विचारप्रयोजनं वि कतिष्वपि प्रायश्चित्तातिदेशार्थं ॥ ततश्च वि
कृतीनां दध्यामिक्षा पशूनां व्यापत्तौ सान्नाय्यप्रायश्चित्तातिदेशः संभव १५

त्रि॥ तथा ययपादीनां कालातिपत्तौ दर्शपूर्णा मास कालातिपत्तिप्रायश्चि
त्तनिर्देशः ॥ अन्यत्र प्रकृतिदेवताभ्य इति सूत्रकारवचनात् ॥ ऐन्द्राग्नमेका
दशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यत्रैन्द्राग्नविध्यंत एव ॥ तथा द्वादशक
पालान्नेश्वदे वानाचक्षत इति वचनात् ॥ सावित्रं द्वादशकपालं नि
र्वपेत् इत्यादिषु धेयैश्च देवविध्यंत इति संक्षेपः ॥ एते नानाम्नातेषु योय
स्य विकारः तस्य तत्रानुमंत्रणमिति सिध्यति ॥ अथ वा अनाम्नातेषु
अस्य यज्ञस्यागु रउदचमशीयेति अनुमंत्रणं कुर्यात् इति विध्यंत वि

प्रा.कु.प्रति.

२०

चारः॥ अथसमिद्धिचारः॥ प्रयोगपारिजातेस्मृतिसारेसमित्युच्यकुशा
दीश्वश्रोत्रियःस्वयमाहेरत॥ श्वदानीतैः कय क्रीतैः कर्मकुर्वन्त्यतल्यध
इति॥ तत्रैवमरीचिः॥ पात्ताशखादिराश्वथ शमीवटउदुंबराः॥ अपा
मार्गा कंदर्वाश्चकुशाश्चेत्यपरेविदुरिति॥ ब्रह्मपुराणे॥ शमीपलाश
न्यग्रोधपूक्षवैकं कतोद्भवाः॥ अश्वथोदुंबरौ बिल्वश्चंदनः सरत्नस्त
था॥ सारश्चदेवदारुश्चखदिरश्चैवयज्ञिया इति॥ स्मृत्यर्थसारे॥ सत्त्वं
च॥ समिधः कार्यस्तुश्रुक्षणाः समास्तथा॥ शंस्तादशां गुल्मास्तास्तुद्वा २०

दशां गुलिकास्तथा॥ आर्द्राः पक्षाः समखेदा स्तर्जन्यं गुलिवर्तुलाः॥ अपाटि
ताः अद्विशाखाः कमिदोषविवर्जिताः॥ ईदृशीर्होमयेत्प्राज्ञः प्राप्नोतिविपुलां
श्रियमिति॥ दग्धाः कुशास्तथा स्फूलाः दृष्ट्यावक्राश्चवर्जयेत्॥ व्यासः॥ विशी
र्णायुः क्षयंकुर्याद्विदुलाव्याधिसंभवं॥ दृश्यमानस्युप्राप्नोतिवक्राविघ्नकरी
तथा॥ पाटिताहरतेलक्ष्मीः कुशावांधवहानिदा॥ द्विशाखामित्रहानिश्च
कीटदुष्टार्थनाशिनी॥ द्वेपंप्रकुरुतेदीर्घा प्राणघ्नी विकलास्मृतति॥ का
त्यायनः॥ ॥ नासवर्णा समित्कार्या होमार्थं तु विजानतेति॥ वर्जदुमाः पा

रिजाते स्मृति सारे॥

वर्जयेन्पद्रुमांस्तत्रकोविदारविभी
तमान्॥ कपिथामले कौराजवृक्षं शकद्रुमं तथा ॥ नीपं निर्वं करं जंचति
लकं शास्त्रमलीमपीति ॥ न तुषेर्ध्यायेदग्निमिति ॥ ॥ देवलः ॥ ॥ वस्त्रेण
वाथ पर्णेन पाणिना श्रुपं दारुभिः ॥ न कुर्यादग्निधमनं न कुर्यात्तव्य
जनादिभिः ॥ तत्रैव संग्रहे ॥ पर्णेनैव न वै द्याधिः श्रुपेण धननाशनं ॥
पाणिना मृत्युमाप्नोति प्रायुः क्षीणं मुखाधमे ॥ धमनी मंतराकृत्वा २९

४ पारिजाते शरावेभिर्न पात्रे वा कपाले चोल्मुके पिवा ॥ नाग्निप्रणयनं कुर्याद्वाधिहानिभया वहमिति ४

तपं वा काष्ठमेव वा ॥ मुखेनाग्निं समिधेत सुखादग्निरजायत ॥ वेणोरग्नि
प्रसूतित्वादि पुरग्नेश्च पावनः ॥ तस्माद्देणुधमन्यैव धमेदग्निं विचक्षण इ
ति ॥ ॥ अथ प्रतिनिधिप्रकरणं ॥ ॥ आराचार्यः ॥ ॥ शिष्टाभावे प्रतिनिधिः
॥ अभावे इत्ये तावत्तैव सिद्धौ शिष्टग्रहणं यत्कार्यार्थतया य
च्छिद्यंतस्य स्वरूपसत्तायामपि तत्कार्याशक्तौ प्रतिनिधिरूपा दातव्य इत्ये
वमर्थं ॥ तेन सति सामर्थ्येन गुणसंपादनार्थमुपादानं ॥ द्रव्यार्थविरोधैर्था
बलीयान् ॥ इयगुणविरोधे द्रव्यं बलीयः ॥ तथा च यत्कार्यार्थतया यद्वि

प्रा. कु. प्रति.

२२

हितं तस्य तत्कार्या शक्नोति प्रतिनिधि रूपं तत्कार्या योपादेयमिति सिद्धं ॥ तत
श्च प्रतिनिधुपादानेन प्रायश्चित्तं विधि शक्नोति स्तत्रैवोपरमात् ॥ प्रतिनिध
यश्च देशकालकर्तृद्रव्यादीनां भवन्ति ॥ तत्र विहितदेशस्य प्रतिनिधिः ॥
अन्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तावित्यत्र ॥ प्रदोषांतो होमकालः संग्रवां
तः प्रातः ॥ सायं होमस्य सर्वानि शागोपाकालः ॥ प्रातर्होमस्य सर्वमह
रिति ॥ आदर्शात्पोर्णमासस्य आपोर्णमासादर्शस्येत्यादिः ॥ पत्न्यां र
जस्वलायां तत्कार्ये अन्ययोजनमित्यादि ॥ कर्तृप्रतिनिधिः ॥ द्रव्यस्य २२

च ब्रीहियवौ मुख्यौ ॥ तदभावे प्रियंगवः ॥ तदभावे श्यामा कनीया रो ॥ तदभा
वे वेणुयवाः ॥ तदभावे कोइवादिनिषिद्धद्रव्यवर्ज्यं सर्वं धान्यं तदभावे तद्र
सकंदमूला दीनीत्यादि ॥ तथा ॥ गव्यमाज्यं मुख्यं तदलाभे माहिषं तदला
भे प्राजंतदलाभे आविकं तदलाभे तैलमित्यादि ॥ वर्हिः कार्ये दर्भा मु
ख्याः तदभावे काशाः शराः अश्ववालाः सुगंधिते जनदूर्वा यवश्यामा
कतपेक्षु दलानि पूर्वोक्तापेपरमिति ॥ शुकशुठनधुववल्कलकृष्णतृणा ज
वजं सर्वतृणं वेति ॥ इध्मकार्ये पालान्नायदिरो मुख्यौ ॥ तदलाभे श्वथो

प्रा.कु.प्रति.

२३

दुंब रश्यामाकापामार्गादयः॥ यदाकपिथवित्त्वनाल्मलकोविदारश्नेष्मात
कविणी तकराजवक्षकरंजाहीनवर्जयित्वा॥ सर्वाचनस्पतीनिध्नकार्येविनियो
जयेत्॥ तथागेपयोमुख्यंतदक्षानेमाहिषमित्यादि॥ एवंपात्रेषुउक्तकाष्ठाभावेनि
पिदकाष्ठवर्जं सर्वाणिकाष्ठानि॥ तत्तदक्षिताभ्रावेतत्तन्मूल्यकलनं॥ मंत्रप्रति या
निधयश्च॥ अथर्यवाणांमंत्राणांहोमप्रतिनिधयस्त्विमाः॥ आग्नेयज्ञचण्ड्यो
वाप्राजापत्यरुच्येपिवा॥ तिस्रोत्याहृतयस्तस्युर्यागास्तेषांमथायथ॥ अथया
ज्यानुवाक्यामुमुह्येरन्यदिहोत्रकाः॥ तत्रापिनामिर्ऋग्मिस्युरेतदेवपवित्र २३

२४

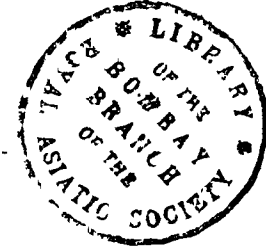
कं॥ याजमानेषुमंत्रेषुमुह्येद्यज्यापिचेनदा॥ वेद्युत्करावंतरेणोवप्रविश्ययाहतीर्वदे =
त्॥ रुत्यायाहृतिभिः सर्वंयाजमानंविमोहितं॥ वेद्युत्करावंतरेणनिष्कामित्वयाह
तीर्वदंनिति॥ अत्रादयो निप्रतिनिधिरित्यादि तत्तत्प्रकरणेनुसंधेयमिति॥ प्रतिनि
धिप्रकरणं॥ इतिपरिभाषाप्रकरणं॥ अत्रादिष्टानष्टाकपालानाग्नेयविकारानाचक्षते एका
दशकपालानग्नीषोमीयविकारान्द्वादशकपालान्नेश्वदेवविकारानेककपालान्यावाएधि
य विकारानूततोन्यानाग्नेयविकारांश्चाचक्षतेचरुं सोम्यविकारान्धिययामि
का२ क्षापश्चसान्नाय्यविशन्वनस्पतिं स्विष्टरुद्धिकारमुपांश्चयाजोउपांश्चयाजविकारा
नित्यथाप्युदाहरंतिहविः सामान्यं देवता सामान्यं कपाले सामान्यमितिहविर्देवताकपालसा
मान्यं हविः सामान्यं वलीयदत्यपिवास्य यदस्यागुरउदचमशीयेतिमार्गप्रिकं २४

प्रा. कु. प्रति.

२४

पारमार्थिक

॥ इति प्रायश्चित्तकुतूहले प्रतिनिधिप्रकरणं ॥

२४